

GULYÁS JUDIT

„nyelve, hogy úgy szóljunk, népmeseileg legmagyarabb”

Az Arany család és Arany László mesegyűjteményének
szinoptikus kiadásáról

Az Arany János-émlékév tudományos kiadványai sorában 2018-ban jelent meg az a kötet, amely Arany László 1862-ben kiadott *Eredeti népmesék* című gyűjteményében olvasható mesék és találosok szövegét az Arany család második világháború után előkerült, és azóta kiadatlan mese- és találoskézirataival együtt tette közzé egy szinoptikus kritikai kiadás formájában.¹ Az alábbiakban kiindulásként azt foglalom össze, hogy miből fakad e korpusz kitüntetett helyzete a népköltési gyűjtemények sorában, és milyen sajátosságai indokolták és tették lehetővé kifejezetten a szinoptikus közzétételt, amely a hazai néprajztudomány első ilyen, kísérleti jellegű vállalkozása volt. Ezt követően ismertetem e kiadás előképét a nemzetközi tudományosságból: a Grimm testvérek mesegyűjteményének szinoptikus kiadása ugyanis nemcsak textológiai megfontolások miatt, hanem e mesék kultúrtörténeti státusza és hatásmechanizmusa okán is kapcsolatba hozható Arany László gyűjteményével. Emellett a a Grimm-mesék szinoptikus kiadása annak is példája, hogyan képes egy szorosán véve filológiai-textológiai természetű munka akár egy diszciplína önértelmezését befolyásolni. Az Arany-mesék kiadásának alapjául szolgáló kéziratos korpusz bemutatása után a szinoptikus szövegkiadás mögött meghúzódó koncepciót és az alkalmazott textológiai eljárásokat foglalom össze. Végül két tündérmese (*A vak király*, *Fehérlófia*) kéziratos, illetve kiadott változatainak összehasonlításával azt mutatom be, milyen jellegű szövegalkotási folyamatokat tárhat fel és milyen információkat kínálhat az olvasók számára egy népköltési gyűjtemény esetén a tükröztetett szövegkiadás.

¹ *Az Arany család mesegyűjteménye: Az Arany család kéziratos mese- és találosgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*, szerk., kiad. DOMOKOS Mariann és GULYÁS Judit (Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet–MTA Könyvtár és Információs Központ–Universitas Kiadó, 2018).

AZ ÉREDETI NÉPMESÉK FOLKLORISZTIKAI JELENTŐSÉGE

A kora újkori Európában az elsősorban a szóbeliségben fenntartott mese műfajához sorolható szövegek térnyerése a kéziratos és a nyomtatott írásbeliségben elhúzódó folyamat volt, amely a 19. században a *népköltészet*-fogalom megalkotása, valamint a nemzeti irodalommal, kultúrával és identitással való összekapcsolása révén vált egyre kiterjedtebb, egyre erőteljesebb gyakorlattá. A szóbeliség és az írásbeliség közötti médiumváltás változatos textualizációs koncepciók és eljárások mentén valósult meg, melyek történetileg nem feltétlenül egymást váltották, hanem párhuzamosan (olykor konkurens diskurzusok keretében) egyszerre voltak jelen egy adott időszakban.

A magyar népmesék lejegyzése a 18. század végén, kiadása a 19. század első évtizedeiben kezdődött meg. A 18. század végéről fennmaradt, jelenlegi ismereteink szerint igencsak szórványos mesekéziratok elsősorban magáncélra, kisközösségi-társasági használatra készülhettek. Az 1820-as években német nyelven napvilágot látott első magyar népmese-gyűjtemények viszont egyértelműen tudatos szövegrögzítés eredményeként, a Grimm testvérek által kidolgozott meseértelmezés mentén készültek el. Ezeknek a kiadványoknak és a mögöttük rejlő koncepciónak, vagyis a szájhagyományozott mesék kultúrtörténeti és poétikai jelentőségéről vallott nézeteknek a hazai fogadtatása közönyös és elhúzódó volt. Népmesék értékmentő célzatú, programszerű kiadására az 1840-es évek végétől került sor.² A hazai népmese-gyűjtés- és kiadás az 1850-es/1860-as évek fordulójától lett egyre intenzívebb: az ekkor kiadott népköltési gyűjtemények sorában jelent meg a tizennyolc éves Arany László első publikációjaként az *Eredeti népmesék* című kötet is.³

Az *Eredeti népmesék* megjelenése pillanatától kezdve máig kiemelt helyet foglal el a folklorisztikai kánonban; mind kritikai-szaktudományos, mind populáris recepciója egyértelműen pozitív volt. A korabeli kritika a gyűjtemény kiemelkedő erényének narrációs módját tartotta, vagyis azt, hogy a népi (paraszti) mesemondás jellegzetességeit érvényesen és hitelesen tudta megjeleníteni az írásbeliség közegében. A kötet számos meséje (elsősorban a rövidebb

² A népmese-gyűjtés és -kiadás korai történetéről lásd: DOMOKOS Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015); SZAKÁL Anna, „A 19. századi magyar népköltési gyűjtemények és kanonizációjuk”, *Erdélyi Múzeum* 79, 2. sz. (2017): 1–31; GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?": *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 13–58.

³ *Eredeti népmesék*, összegyűjt. ARANY László (Pest: Kiadja Heckenast Gusztáv, MDCCCLXII).

állat- és formulamesék) bekerült az 1868 után kiszélesedő közoktatásban használt olvasókönyvekbe,⁴ mivel jól beleillett abba a pedagógiai törekvésbe, az anyanyelvi szövegahagyományból merítve (nem pedig a korábban jellemző, elsősorban németből fordított, didaktikus-moralizáló elbeszélésekből) kívánta a gyerekek intézményes (és a gyerekkönyvekkel ellátott középosztálybeli családok esetén privát) szocializációját szolgáló korpust kialakítani.

Az *Eredeti népmesék* másfél évszázadig nem jelent meg új kiadásban. Arany László halála (1898) után Gyulai Pál állított össze egy kötetnyi válogatást az 1862-es gyűjtemény, valamint Arany László később, az 1870-es évek elején (a Magyar Népköltési Gyűjtemény részeként) kiadott népmeséiből.⁵ Ez a Gyulai-féle kevert és válogatott edíció került be azután az Olcsó Könyvtár sorozatába, és jelent meg számos utánnyomásban, nagy példányszámban 1949-ig, míg maga az 1862-es kötet a digitális reprintek időszakáig, a 21. század elejéig nem volt újabb kiadásban elérhető. Az iskolai olvasmányok, illetve az olcsó populáris kiadványként forgalomba került Arany László-mesék egyértelműen hatást gyakoroltak a szájhagyományra is: számos 20. századi mesemondó repertoárjában volt kimutatható e mesék ismerete.⁶ Az *Eredeti népmesék* szövegei tehát az elmúlt másfél évszázadban az iskolai oktatás, a populáris olvasmányok, a szájhagyományozás, majd a 20. század második felétől a nagy példányszámú gyerekirodalmi kiadványok révén a magyar társadalom szinte minden rétegébe eljuthattak.

AZ „ELŐADÁSI, ÖLTÖZTETÉSI MODOR”:
A „TÖKÉLETES MESEMONDÓ” ÉS A „MESEPHILOSOPH” SZEREPKÖRE

„Arany László [...] az elbeszélésben felülmulja elődeit, s ez a mi gyűjteményét leginkább kitünteti [...] nyelve, hogy úgy szóljunk, népmeseileg legmagyarabb” – írta Gyulai Pál 1862-ben az *Eredeti népmesékről* szóló bírálatában,⁷

⁴ DOMOKOS Mariann, „Arany László népmeséi a 19. századi magyar gyermek- és ifjúsági irodalomban”, *Ethno-Lore* 35 (2018): 457–513; DOMOKOS Mariann, „Arany László népmeséi a 19. századi magyar olvasókönyvekben”, *Ethnographia* 129 (2018): 639–653.

⁵ ARANY László, *Magyar népmese-gyűjteménye*, közrebocsát. GYULAI Pál, Arany László Összes Művei 4 (Budapest: Franklin Társulat, 1901).

⁶ KOVÁCS Ágnes, „A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai, I, Arany László magyar népmesegyűjteménye”, *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 2–3 (1969): 177–214.

⁷ GYULAI Pál, „*Eredeti népmesék*, Összegyűjtötte Arany László”, *Budapesti Szemle* 1, 15. sz. (1862): 386–392, 388.

s ez a minősítés rendre visszatért a kötetről megfogalmazott értékelésekben. A kötet fő erényeként megjelölt *elbeszélő mód* mint kritérium alkalmazásának jelentősége túlmutat önmagán. A népmesei kánon kialakításában ugyanis a 19. század második harmadától kezdődően lett meghatározó jelentősége a népies narrációnak. Az 1860-as éveket megelőzően egy-egy meseszöveg értékelésénél nem volt elsődleges szempont a stílus milyensége, és nem származtatták egy-egy mesei korpusz hitelességét a narrációs módból. Henszlmann Imre mesetanulmányában (1847) vagy Erdélyi János (1846–1848, 1855) és Ipolyi Arnold (1854) népmesekezléseiben az elbeszélés módja és stílusa nem volt központi jelentőségű, a szövegek kiválasztását és értékelését meghatározó tényező; sokkal inkább a mesék szüzséje, motívumai és ezek feltételezhető kultúrtörténeti vonatkozásai (különösen a kereszténység előtti ősvallás, mitológia és hősepika nyomai) tartottak számot érdeklődésre.

Az 1860-as évektől fellépett azonban egy olyan értelmező közösség, amelynek tagjai számára különösen fontos szempontot jelentett a népmesék formai-szerkezeti jellegzetessége és stílusa. Arany János a *Nairv époszunk* című tanulmányában (1860) a kompozíció megléte miatt emelte ki a tündérmesét a szóbeliségben hagyományozódó többi epikus műfaj közül,⁸ 1861 őszén pedig Merényi László frissen megjelent *Eredeti népmesék* című gyűjteményét bírálva határozta meg a kompetens mesegyűjtő (szerkesztő) ismérveit és a textuálizációban betöltött szerepét:

A jó gyűjtő mindenk felett egy tökéletes mesemondó képességeivel legyen felruházva. [...] Az előadási, öltöztetési modor annyira hatalmában álljon, hogy ha valamely mesének pusztá vázát kapná, képes legyen azt olyanná tenni, mintha a legjobb mesemondó ajakától vette volna. Legyen *érzéke* fölismerni a legcsekélyebb idegenszerűt, a mi netalán leírói, segédgyűjtői által a mese anyagába vegyült s tudja azt kár nélkül eltávolítani; nemkülönben ösztönszerű jó ízlése, a mi ügyes mesemondóban sem hiányzik, hogy több variáns közül tudja kiválasztani a legépebbet, legteljesebbet. E rátermettség s gyakorlati ügyesség nélkül a legtudósabb mesephilosoph is csak félmunkát tesz s gyűjteménye hiányosan tükrözi vissza a nép szellemét. [...] Eltalálni a kellő határpontot, meddig szabad a gyűjtőnek változtatni s hol szűnik meg ebbeli jogosultsága,

⁸ GULYÁS Judit, „»Ama solidaritás...«: A mese értelmezése Arany János értekező prózájában az 1850-es és 1860-as évek fordulóján”, in *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!”: Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*, szerk. CIEGER András, 209–242 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2017).

nem könnyű, de épen azért főfő criteriuma a jeles gyűjtőnek. Talán így lehetne megszabnunk e határvonalat: *elmondásban* a gyűjtő követheti az ügyes mesélő szabadságát, *költésben* nem.⁹

Eszerint tehát a meseszöveg rögzítőjének rendelkeznie kell a mesemondó művészi, előadói kompetenciájával,¹⁰ csak így tud megfelelően (hitelesen) közvetíteni a szóbeliség és az írásbeliség médiuma között. A szöveg variálódása az írásbeliség közegében is végbemegy; a narráció módosítható, viszont a cselekménymenet, a kompozíció nem.

Bár a korábbi népmese kiadások szerkesztőjéhez hasonlóan megtehetette volna, ám Arany László 1862-ben úgy döntött, hogy semmiféle explicit önértelmezéssel nem kíséri népmese gyűjteményét – a kötethez nem társult elő- vagy utószó, és a maga szerepére is csak a címnegyedben a neve mellett olvasható „össze gyűjtötte” szó utalt. Hasonlóképpen, a közölt szövegekről sem osztott meg információkat az olvasókkal: hol, kitől, mikor, esetleg milyen okból és céllal rögzítette a meséket és találókat, vagyis nem kívánta kontextualizálni azokat.

Ugyanakkor maga az a tény, hogy Arany László a kötetnek az *Eredeti népmesék* címet adta, mégiscsak elgondolkodtató, hiszen a magyar nyelvű írásbeliségben azelőtt (és azóta) csupán egyetlen olyan könyv volt, amely ugyanezt a címet viselte, mégpedig Merényi László 1861-ben megjelent kötete – vagyis éppen az a munka, amelyet bírálva Arany János néhány hónappal korábban megfogalmazta a népmeselejegyzés és -kiadás ideális módjának, a szerkesztői szövegformálásnak alapelveit. Figyelembe véve azt, hogy Arany László pár évvel később, 1864-ben (éppen Merényi újabb mesegyűjteményét bírálva)¹¹ utalt arra, 1867-ben pedig a magyar népmesékről szóló értekezésében *expressis verbis* kijelentette, hogy Arany János ezen nézeteit teljes mértékben magáénak vallja,¹² ezért az 1862-ben megjelentetett *Eredeti népmesék* olvasható akár úgy is, mint egy *javított kiadás*: annak demonstrációja, miként lehet megfelelő narratív kompetenciával rendelkezve és az Arany János megfogalmazta textu-

⁹ ARANY János, „Eredeti népmesék”, in ARANY János, *Összes Művei, X: Prózai Művek, 2*, szerk. KERESZTURY Dezső, kiad. NÉMETH G. Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 326–342, 328–329. Kiemelések az eredetiben.

¹⁰ A mesemondás performativitásáról lásd: NAGY Gabriella Ágnes, „Hagyományos (nép) mesemondás”, in *Mesebeszéd*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton és SZEKERES Nikoletta, Minerva Könyvek 8, 169–222 (Budapest: Fiatal Írók Szövetsége, 2017).

¹¹ Y. I. [ARANY László], „Dunamelléki eredeti népmesék”, *Koszorú* 2, első félév, 9. sz. (1864): 209–212.

¹² ARANY László, „Magyar népmeséinkről”, *Budapesti Szemle* 11, 8. kötet, 25. sz. (1867): 40–66; 26–27. sz., (1867): 200–228, 225.

alizációs elveket követve végrehajtani a szóbeliség és az írásbeliség közötti médiumváltást úgy, hogy az írott meseszöveg képes legyen hitelesen megteremteni a szóbeliség fikcióját.¹³

E felfogás szerint tehát a szerkesztőnek nem pusztán lehetősége, hanem feladata is a szövegek megformálása, megalkotása az írásbeliség közegében. Ezt a nézetet később a legvilágosabban a magyar szerzői jogi törvényjavaslat elkészítése során fogalmazta meg Arany László 1876-ban:

A gyűjtemény annyiban lesz tulajdona a gyűjtőnek, a mennyiben saját irodalmi munkásságának nyomát reá tette, s bebizonyíthatja, hogy valaki ezt sértette meg. A gyűjtemény *egészben véve* övé; azt utánnyomatni tilos. Az egyes népdalok, közmondások nem övéi; a népmese sem, de annak stíljé, elbeszélése igen.¹⁴

Vagyis a gyűjtő (akinek személye gyakorta megegyezett a szerkesztőével) olyan mértékű és jellegű módosítást hajthat végre a szövegen, pontosabban annak narrációs módján, amelynek révén jogi értelemben szerzői státuszt foglalhat el (miközben maga a mesemondó, akinek elhangzott variánsa a meselejegyzés forrása, nem kerül szerzői státuszba). A népmesegyűjtők szövegalkotó szerepét meghatározó értelmező közösség e nézete kodifikálódni is tudott, ugyanis a népköltési szöveggondozás- és kiadás módját több mint fél évszázadra meghatározó sorozat, a Kisfaludy Társaság által kiadott *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (1872–1924) első köteteinek szerkesztői éppen Gyulai Pál és Arany László lettek.

Az *Eredeti népmesék* megjelenését követően pár évtized leforgása alatt, a 19. század végére a népi kultúra, a népköltészet (és így a népmese) egy új diszciplína keretében a tudományos megismerés tárgyává vált. A folklorisztika módszertanának megalkotása során a tudományos vizsgálat alapvető követelményévé vált, hogy a népköltési alkotások gyűjtői ne változtassák meg az adatközlők által elmondott, előadott alkotást, mivel azzal meghamisítják a vizsgálat tárgyát.

¹³ Az Arany János összefoglalta textualizációs elvek és ezeknek az *Eredeti népmesékben* megnyilvánuló gyakorlati alkalmazása mellett az 1860-as évek folyamán Gyulai Pál és Arany László a magyar népmesegyűjtemények történeti szemléjét kanonizációs gesztussal is kísérték, aszerint értékelve vagy marasztalva el a korábban megjelent gyűjteményeket, hogy azok narrációs módja mennyire volt az ideálisnak tekintett mesemondók, vagyis a parasztok mesemondásához hasonlatos. GYULAI, „*Eredeti népmesék...*”, 386–387; ARANY, „Magyar népmeséinkről...”, 225.

¹⁴ ARANY László, „Az írói és művészi tulajdonjogról”, *Budapesti Szemle* 4, 10. kötet, 20. sz. (1876): 225–257.

A gyűjtő és a szerkesztő közbeavatkozásának minimálisra csökkentése, a szigorúan vett dokumentátori szerep a hitelesség egyik fő kritériuma és tudományos norma lett – ugyanakkor ezzel párhuzamosan és később, a 20. század első felében is kimondva-kimondatlanul tovább élt a korábbi gyakorlat, vagyis a népköltési szövegek (jelzés nélküli) átírása a kiadás során,¹⁵ valamint az 1860-as évekig napvilágot látott korai mesegyűjtemények „nem népies”, „mesterkelt”, „irodalmias” jelzővel való ellátása és emiatt másodlagos jelentőségűnek minősítése.

Míg tehát az 1860-as éveket megelőzően a mesekiadók, meseértelmezők javarésze számára irreleváns volt a népmesei narráció és az ún. népi(es) mesestílus kérdése, addig az 1860-as évektől a népmese kiadvány gyűjtőjével-szerkesztőjével szemben elvárás lett, hogy hitelesen adja vissza a népi elbeszélő stílust, és e cél érdekében a saját műfaji kompetenciáját érvényesítve felülírhatta az adatközlő által elmesélt szöveget, hogy azután az 1890-es évektől – elvileg – tiltott legyen az adatközlő által elmesélt szöveg utólagos megváltoztatása, legalábbis ha igazi/valódi/hiteles népmeseként kívánta a gyűjtő azokat megjelentetni, és e norma megszegése esetén nem az *alkotás*, hanem a *hamisítás* kategóriájába sorolták a textualizáció eredményét. E folyamat mögött, mint látható, eltérő hitelesség-koncepciók húzódnak meg, és alapvetően azért volt meghatározó jelentősége, mert a szájhagyomány tanulmányozásához első lépésként valamilyen módon rögzíteni kellett azt a korpuszt, amely egyáltalán az elemzés tárgya lehet (vagyis ebben az értelemben nem létezik gyűjtőtől független népköltési szöveg).¹⁶

A népköltési gyűjtő ezen (a 20. században kodifikált) dokumentátori szerepéhez képest az *alkotói szerepfelfogás* egyik legjelentősebb teljesítménye tehát éppen az Arany László szerkesztette *Eredeti népmesék* volt. Ezt a szövegalkotási folyamatot teszi láthatóvá az előkerült kézirat révén egy tükröztetett, az összehasonlító olvasás lehetőségét felkínáló szinoptikus szövegkiadás.

¹⁵ GULYÁS Judit, „Hitelesség, hamisítás, textualizáció: A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita”, in *A népköltészet terített asztalánál*, szerk. BENEDEK Katalin, 25–46 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2011); LANDGRAF Ildikó, „A 24. óra szorításában: A folklór-gyűjtés alapelvei Katona Lajos munkásságában és a korabeli magyar folklóriztikában”, *Etnographia* 127 (2016): 503–519; SZAKÁL Anna, „»A mi magát a székel lére való feleresztését illeti [...] az minden esetre ha nincs is nehezebb, mint a predikáció dolgozás, de oly nehéz van«: Hitelesség, hamisítás, szövegalkatás a *Vadrózsák* néhány meseszövegének példáján”, in *Korszakok, életművek, események és eredmények az erdélyi néprajzkutatásban*, szerk. KESZEG Vilmos és SZAKÁL Anna, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 26, 11–66 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2018).

¹⁶ GULYÁS Judit, „A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklóriztika önmeghatározása”, in *Médiák és váltások*, szerk. NEUMER Katalin, 2 köt. 2:11–29 (Budapest: MTA BTK Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2015).

A GRIMM TESTVÉREK ÉS AZ ARANY CSALÁD MESÉI

Arany László, illetve az Arany család mesegyűjteményének sajtó alá rendezése során Wilhelm és Jacob Grimm 1812–1815-ben Berlinben megjelent *Kinder- und Hausmärchen* című gyűjteményének és annak egy korábbi szöveg-állapotot tükröző kéziratának szinoptikus kiadása szolgált kiindulópontként. A *Kinder- und Hausmärchen* és az *Eredeti népmesék* között sokrétű kapcsolatrendszer tapintható ki, bár erre a hazai kutatástörténet korábban nem feltétlenül reflektált.¹⁷ E kapcsolat főbb elemei a következőképpen foglalhatók össze: mind a *Kinder- und Hausmärchen* (KHM), mind az *Eredeti népmesék* (némi fáziskéséssel) igen nagy népszerűsége tett szert, a szövegek terjedése a szóbeliség és az írásbeliség közegeiben, a makro- és mikrodisszemináció útjain¹⁸ egyaránt jól kimutatható. Ami a szerkesztők státuszát illeti, akárcsak Wilhelm és Jacob Grimm, Arany László sem pusztán egy volt a korabeli mesegyűjtők sorában, hanem a népmese kiadás és -kutatás intézményesülésének egyik meghatározó alakja, aki a nemzetközi mesekutatás eredményeinek birtokában 1866-ban az addig ismert teljes magyar népmesei korpuszt elemezte a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglaló előadásában,¹⁹ és aki a Magyar Népköltési Gyűjtemény számára a népmesék válogatását, szöveggondozását végezte, a nemzetközi és magyar anyag alapján azok jegyzeteit összeállította.²⁰ E hasonlóságokon túlmenően egyéb kapcsolat is kimutatható a két korpusz között, ugyanis Arany László számára a Grimm-féle narráció képviselte a mesei stílusideált – ahogyan ő maga fogalmazta ezt meg: „A Grimmek meséi állnak előttem legmagasabban, ahol népmesékről van szó.”²¹

¹⁷ Egy korai és ritka példa Katona Lajostól származik, aki Arany László és Kriza János népmeséit tartotta potenciálisan a Grimm-meséknek megfeleltethető kiadványoknak: „[Arany László gyűjteménye] Kriza [...] meséivel és a Kisfaludy-Társaság újabb népköltési gyűjteményének némely darabjával megtoldva ugyanolyan családi mese-bibliája lehetne nemzetünknek, a minő a Grimm-testvéreké a németek szellemi kincstárában.” KATONA Lajos, „A magyar népmese irodalma, I., Magyar népmesegyűjtemények”, *Ethnographia* 5 (1894): 57–58. Közbevetés – G. J.

¹⁸ Ruth B. BOTTIGHEIMER, „Fairy Tale Origins, Fairy-Tale Dissemination, and Folk Narrative Theory”, *Fabula* 47, no. 3–4. (2006): 211–221; Rudolf SCHENDA, „Semiliterate and Semi-Oral Processes”, *Marvels & Tales: Journal of Fairy-Tale Studies* 21, no. 1. (2007): 127–140.

¹⁹ ARANY László, „Magyar népmeséinkről...”.

²⁰ GULYÁS Judit, „Arany László meseértelmezése”, *Ethno-Lore* 35 (2018): 405–456.

²¹ Arany László levele Tolnai Lajosnak, Budapest, 1878. április 4., in ARANY László, *Válogatott művei*, kiad. NÉMETH G. Béla (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1960), 490.

Ezenkívül egyik mesegyűjtemény sem pusztán népszerű kiadvány volt (hiszen ez más 19. századi gyűjteményekről is elmondható),²² hanem olyannyira centrális eleme lett a nemzeti (a német, illetve a magyar) mesekánonnak, hogy a későbbiekben viszonyítási pontként funkcionált. Mindkét gyűjtemény szövegalkotó (és nem dokumentáló) szerkesztés révén jött létre, és mindkét gyűjtemény esetében a (publikálást követően majdnem egy évszázad múlva előke-rült) mesekéziratok tették lehetővé, hogy a különböző szövegállapotok összehasonlíthatóságával láthatóvá váljék ez a szövegalkítás. Összességében, mindkét gyűjtemény a *Buchmärchen* folklorisztikai kategóriájának reprezentatív példája. A *Buchmärchen*, illetve a magyar nyelvű szakirodalomban *könyvmese* terminus olyan, a szájhagyományon alapuló vagy arra hivatkozó mesékre utal, amelyek szövege az írásbeli rögzítés és különösen a szerkesztés, illetve a kiadás során számottevően módosult, az olvasóközönség számára mégis a népmesét testesítik meg.²³

A könyvmese legismertebb modellje a Grimm testvérek mesegyűjteménye, amely deklarált célja szerint kifejezetten a német nép ősi és idegen befolyásoktól érintetlen szájhagyományát kívánta híven visszaadni, ám – amint a 20. századi Grimm-filológia feltárta – sok esetben merített nyomtatott forrásokból, adatközlőinek túlnyomó része nemesi, illetve hugenotta családból származó, francia kulturális hagyományban nevelkedett, művelt polgár volt, a

²² A 19. századi magyar Grimm-recepcióról lásd: DOMOKOS Mariann, „A magyar Grimm-mesehagyomány: A Grimm-mesék megjelenése a magyar irodalomban és folklórban”, in *Kutatástörténeti, -szemléleti és módszertani tanulmányok*, szerk. KESZEG Vilmos és SZAKÁL Anna, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 27, 195–224 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2019).

²³ A fogalom a *népmese*, illetve az *irodalmi mese/műmese* fogalompár köztes kategóriájaként (*Volksmärchen*, *Buchmärchen*, *Kunstmärchen*) jelent meg a nemzetközi mesekutatásban az 1960-as években. E felosztás szerint a *népmese* a szóbeliségben hagyományozódó, közösségi használatú szövegtípus, melynek írott, nyomtatásban közreadott változata dokumentálja és szó szerinti hűséggel reprodukálja a szóbeli előadás során elhangzott szöveget (például a Fedics Mihály elmondta mesék). Az *irodalmi mese* elsődlegesen írásbeli létmódú műalkotás, amelynek cselekménye és stílusa egyaránt egy szerzői individuumban invenciójának eredménye (például E. T. A. Hoffmann vagy Andersen meséi). A *könyvmese* pedig e két pólus között elhelyezkedve azokra a szövegekre vonatkozik, amelyek a szájhagyományból származtatott népmeseként jelennek meg nyomtatásban, ugyanakkor az olvasóközönség számára általában nem átlátható módon erőteljes és nagy hatókörű szerkesztői beavatkozás nyomán öltenek írásos formát, amely a szóbeli előadás szövegét a cselekmény, a szereplők és a stílus szintjén is átalakítja. Nyilván a három fő kategória között számos fokozat és átjárás létezik. Hermann BAUSINGER, „Buchmärchen”, in *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, hrsg. Kurt RANKE, 15 Bände, 2:974–979 (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1979).

meseszövegek pedig javarészt Wilhelm Grimm évtizedeken át tartó szövegformálási eljárásainak eredményeként jöttek létre az 1857 (az utolsó jóváhagyott kiadás) óta ismert formájukban.²⁴ Az ily módon megalkotott mesék cselekményváza és elbeszélő stílusa egyaránt kanonizálódott, és olyan norma lett, amely meghatározó hatást gyakorolt nemcsak a mesemondókra és a meselvasókra, hanem a mesekutatásra is.

A GRIMM-MESÉK SZINOPTIKUS KIADÁSA

A nemzetközi folklorisztika szemszögéből a legjelentősebb szinoptikus szövegkiadást (*Die älteste Märchensammlung der Brüder Grimm*) a Grimm-filológia meghatározó alakja, Heinz Rölleke rendezte sajtó alá 1975-ben.²⁵ Ez a kiadás a Grimm mesék ún. őskéziratát, illetve a Grimm testvérek által autorizált első kiadásban olvasható (1812–1815) szövegváltozatot tette közzé. A 46 szöveget tartalmazó, ún. ölenbergi őskézirat 1810-re datálható. A Grimm testvérek ekkor küldték el az addig különböző forrásokból összegyűjtött mesék túlnyomó részét tartalmazó másolatot Clemens Brentanónak, aki pár évvel korábban felkérte őket arra, hogy az elsősorban lírai műfajokat reprezentáló népköltési gyűjteményéhez (*Des Knaben Wunderhorn*) kapcsolódóan meseszövegeket is rögzítsenek. Brentano nem küldte vissza a mesék kéziratát, amely a 19. század végén az ölenbergi trappista kolostorból került elő.²⁶

Az ölenbergi kézirat jelentősége többek között abból a körülményből fakad, hogy a *Kinder- und Hausmärchen* (KHM) korai kéziratossá váló változatainak Grimm testvérek birtokában lévő példánya(i) nem maradt(ak) fenn (feltehetően megsemmisítették őket). A Grimm fivérek, különösen Wilhelm Grimm

²⁴ A legteljesebb magyar összefoglalás: NAGY Ilona, „A Grimm testvérek mesegyűjteményéről”, in NAGY Ilona, *A Grimm-meséktől a modern mondáig: Folklorisztikai tanulmányok*, szerk. GULYÁS Judit, 15–63 (Budapest: L'Harmattan Kiadó–MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015).

²⁵ Heinz RÖLLEKE, *Die älteste Märchensammlung der Brüder Grimm: Synopse der handschriftlichen Urfassung von 1810 und der Erstdrucke von 1812* (Cologny–Genève: Fondation Martin Bodmer, 1975).

²⁶ Az ölenbergi kolostorba a kézirat nem teljesen tisztázott módon az 1842-ben elhunyt Brentano barátai vagy örökösei révén került, és először 1927-ben jelent meg. A kéziratot a 20. század közepén egy New York-i aukción vásárolta meg a bibliofil mecénás, Martin Bodmer. Az 1950-es évek közepe óta Svájcban, a Genfi-tónál fekvő Cologny Bodmer alapította könyvtárában őrzik a kéziratot, amely a Grimm-mesék legkorábbi ismert változatait tartalmazza. A kéziratok online elérhetősége: <https://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/fmb/ms-Grimm-G-072-001>.

egészen 1857-ig folyamatosan szerkesztették és változtatták a mesegyűjtemény szövegeit, tehát a szövegek feletti kontrollt és korrekciót az utolsó pillanatig fenntartották. A különféle kis- és nagykiadásokban az évtizedek során az 1810-eshez képest egy jóval kiterjedtebb korpusz látott napvilágot.²⁷ Az ölenbergi kézirat teremtett lehetőséget arra, hogy megismerhető legyen egy korábbi, még szerkesztés előtti szövegállapot, amely nem a nyilvánosság számára készült, hanem privát használatban volt, és amelyre nyersanyagként/alapanyagként tekintettek a fivérek.

Rölleke történeti-kritikai szinoptikus kiadása önmeghatározása szerint a leghíresebb német nyelvű könyv geneziséét kívánta dokumentálni, a legkorábbi, 1807 és 1810 közötti meselejegyzések, illetve a KHM első kiadásában megjelent szövegek és a Grimm testvérek azokhoz fűzött kommentárjainak, kiegészítéseinek együttes közlésével.²⁸ Mivel a mesék javarésznél szövege a későbbi kiadások során nyerte el végső formáját, ezért tulajdonképpen a KHM első kiadásában megőrzött szövegállapot is átmenetinek tekinthető: bár a nyilvánosság számára készített, szerkesztett szövegről van szó, ez azonban a további kiadások során folyamatosan változva (szövegek kiiktatása, beillesztése, összeolvasztása, nagymértékű stilisztikai átdolgozás révén) érte el a kodifikált formát.

A 18. század végétől német nyelven sorra jelentek meg különféle (nép)mese-gyűjtemények, a Grimm testvérek munkájukkal tehát egy már meglévő hagyományhoz illeszkedtek, amelyet ugyanakkor meg is újítottak azáltal, hogy kifejezetten a szájhagyományban létező mesék dokumentációját tűzték ki célul – ez biztosította a projekt relevanciáját és legitimitását.

²⁷ Az első kiadás két kötetében (1812–1815) 86+70 szöveg jelent meg, 1857-ben, az utolsó autorizált nagykiadásban 210.

²⁸ Rölleke kiadása tükröztetett oldalpárokon közölte az őskézirat, illetve az első kiadás meséinek szövegét. A betűhív szövegkiadás visszaállította a kéziratok mesék eredeti sorrendjét. Rölleke transzkripciója során szövegközi jelöléseket használt a szövegmódosulás folyamatát érzékeltetendő: szögletes zárójelben az eredetiben törölt szövegrészek, csúcsos zárójelben a sajtó alá rendező kiegészítései olvashatók, míg a lejegyzők utólagos beszúrása esetén felső indexben szereplő számokkal jelölte a szövegrészek kronológiai rendjét. Az aláhúzásokat és egyéb tipográfiai jeleket is érzékeltette az átírás során. A jegyzetekben Rölleke azonosította minden mese szóbeli vagy írásbeli forrását, megnevezte az első kiadásban megjelent szöveg kidolgozóját (Jacob vagy Wilhelm Grimm), összefoglalta az adott meseszöveg irodalmi és egyéb előzményeire, szövegváltozataira vonatkozó adatokat, végül a szakirodalmat tüntette fel. Ezt követően a mesék adatközlőit, lejegyzőit azonosította (számos szöveget eleve írásban kaptak meg a Grimm testvérek). A korpusz belső összefüggéseinek, a szövegváltozatok közötti kapcsolatok láttatása érdekében Rölleke konkordanciatáblában foglalta össze a kéziratokban, valamint az első, illetve az utolsó autorizált kiadásban szereplő mesék számozásának megfeleltetéseit.

Az őskézirat, valamint a kiadások során át megformált Grimm-mesék összehasonlításának több tanulsága van. Az egyik ilyen tapasztalat az, hogy a szóbeliség jellegzetességének tekintett szövegvariálódás mennyire erőteljesen jelentkezik az írásbeliség közegeiben. Egy másik pedig az, hogy a szóbeliség fikcióját milyen aprólékos, s egyben kiterjedt szövegmodosítással lehet elérni, helyesebben létrehozni ebben a mediális környezetben – ami viszont éles ellentétben áll a természetes/naiv/reflektálatlan egyszerűség stílusideáljával, amelyet e mesegyűjtemény deklaráltan (és fogadtatását tekintve: sikerrel) megtestesíteni kívánt.

A szövegek átírása, törlése, összevonása, a szereplők és a cselekménymenet megváltoztatása, mesék teljes körű stilizálása, így például idiomatikus és formuláris kifejezésekkel való ellátása, lexikai németesítése,²⁹ az erőszakos és a szexuális tartalmú jelenetek módosítása az őskézirat és a hét nyomtatott kiadás összevetésével tárulhatott fel. Rölleke kiadása és az ennek nyomán meginduló kutatások sora emellett társadalmiasította is a Grimm fivérek mesegyűjtését: láthatóvá tette korabeli kapcsolatrendszerüket, azt a kiterjedt családi, rokoni, baráti, ismeretségi hálót, amelyet a fivérek a mesék lejegyzéséhez igénybe vettek, mozgattak, és amelyben központi szerepe volt húguknak, Charlotte Grimmnek (a KHM teljes korpusza mintegy nyolcvan személy közreműködése nyomán állt össze). A gyűjtők és az adatközlők azonosítása újrarajzolta azt a képet, amely szerint a nép fiai lettek volna azok a mesemondók, akik nyomán a Grimm testvérek a szövegeket lejegyezték. E kutatások eredményeként a *Naturpoesie* hordozójaként azonosított nép, a testetlen és arctalan általános ágens helyett (vagy helyén) láthatóvá váltak azok az emberek, akik mesemondóként, gyűjtőként, szerkesztőként létrehozták azt a költszetet, amelyet a nemzeti szellem és a tradicionális közösségi szerzőség lenyomataként az olvasók kötetbe zárva kezükbe vehettek.

A Rölleke-féle szinoptikus Grimm-kiadás nem pusztán a Grimm-filológia és a Grimm-mesék értelmezése előtt nyitott új utakat, hanem a Grimm-mesék erőteljes írásbeli megalkotottságának feltárásával a teljes nemzetközi mesekutató és folklorisztika számára önértelmezési kérdéseket vetett fel, sőt legitimitási problémákat okozott. A folklorisztika mint tudományág a Grimm-projekt nyomán, a német tudományosság keretein belül kezdett kiépülni, nemcsak a népköltészet és ezen belül (az újkori kulturális elit képviselői által javarészt triviálisnak és értéktelennek tekintett) népmese jelentéssel és jelentőséggel való felruházása, a tudományos vizsgálódás lehetséges tárgyaként

²⁹ Az idegennek érzett szavak helyett német főnevek beillesztése, például *Prinz/Königssohn, Doktor/Arzt, Boutelle/Flasche, Profession/Handwerk* stb.

való kijelölése miatt, hanem azért is, mert módszertanát a kezdetektől az az összehasonlító nyelvészeti, nyelvtörténeti és mitológiatörténeti megközelítés határozta meg, amely Jacob és Wilhelm Grimm munkásságának alapját képezte.³⁰ A Grimm-mesék normatív voltát jelzi az a körülmény is, hogy a nemzetközi mesekutatásban a típuskatalógusokban megadott típusszámok (AaTh, ATU) jelölései mellett máig érvényben van az ún. KHM szám is, amely egy-egy mesetípus kapcsán annak a Grimm-gyűjteményben elfoglalt helyét jelzi, vagyis egy-egy mesetípust a megfelelő Grimm-variáns alapján azonosít.

A *Gattung Grimm* tehát létrehozott egy, a későbbiekben kanonikussá váló mesei stílust, amely szinte a mese természeti/természetes állapotaként értelmeződött. Ez pedig nemcsak a laikus olvasókat, hanem a kutatást is befolyásolta. Így például a 20. századi pszichoanalitikus (elsősorban jungi) meseértelmezések, illetve a meseterápia is gyakran Grimm-mesék elemzése nyomán tártak fel (időtlen érvényességüként szemlélt) közösségi vagy individuális sorsmintákat és pszichés folyamatokat. A nemzetközi mesekutatás számára alapvető jelentőségű meseesztétikai és mesepoétikai munkáiban Max Lüthi többek között a Grimm-mesék alapján határozta meg a népmesei elbeszélésmód definitív sajátosságait.³¹ A tereptapasztalatok azonban több ponton is ellentmondtak ennek, és voltak, akik arra a következtetésre jutottak, hogy ez nem feltétlenül anomália, hanem a modell lehet problematikus.³² Végezetül a Grimm-mesék megalkotottságának feltárása az 1980-as

³⁰ Erre épült a 19. század végétől az észak-európai (finn, dán, svéd) folklorisztika pozitívista, ún. földrajz-történeti módszere, amely hatalmas adatfelvétel után a variánsok térbeli és időbeli kapcsolódási pontjainak meghatározásával alapvetően továbbra is az *Urform* meghatározására törekedett, és tulajdonképpen ezzel a módszerrel tudott intézményesülni a folklorisztika diszciplínaként. Bengt HOLBEK, *Interpretation of Fairy Tales*, Folklore Fellows Communications 239 (Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1987), 187–259.

³¹ Max LÜTHI, *Das Europäische Volksmärchen, Form und Wesen: Ein literaturwissenschaftliche Darstellung* (Bern: Francke, 1947); Max LÜTHI, *Das Volksmärchen als Dichtung, Ästhetik und Anthropologie* (Düsseldorf–Köln: Eugen Diederichs, 1975).

³² Nagy Olga például, aki kiterjedt mesegyűjtéseket folytatott a 20. század második felében Erdélyben, írásaiban többször jelezte, hogy a Lüthi által körülírt és általános érvényű mesei sajátosságként elfogadott narrációs megoldások (például jellemzés, részletezés, leírás, szereplők érzelmeinek, motivációinak hiánya vagy minimalizálása, *Flächenhaftigkeit*, a mesemondó háttérbe húzódása, a metanarratív és deiktikus kitételek hiánya) nem kompatibilisek azokkal a mesékkal, melyeket ő élő, funkcionális mesemondás során rögzített tradicionális közösségekben. NAGY Olga, „Változó idők változó meséi”, *Korunk* 30 (1971): 1489–1500; NAGY Olga, *A váltós törvénye: Népmese és esztétikum* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1978); NAGY Olga, „Cigány mesék vizsgálatának néhány tanulsága”, in *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*, szerk. BARNA Gábor és BÓDI Zsuzsanna, 118–124 (Budapest–Salgótarján: Magyar Néprajzi Társaság–Mikszáth Kiadó, 1993).

évektől kezdődően máig lendületet adott azoknak a társadalomtörténeti és ideológiakritikai meseértelmezéseknek, amelyek – elsősorban a német mesefilológia eredményeit hasznosító amerikai germanisták révén – a természeti képződményként kezelt népmesét az időtlen ősiség közegeből konkrét társadalmi-történeti kontextusba áthelyezve vizsgálták azt a szerepet, amelyet a népmesék (könyvmesék) a 19. századi európai nemzetállamok polgári társadalmában az értékrendek, ideológiák és szocializációs minták közvetítésében betöltöttek.

AZ ARANY-MESÉK SZINOPTIKUS KIADÁSÁNAK INDOKAI

Az Arany család kéziratosa, illetve Arany László kiadott mesegyűjteményeinek szinoptikus kiadására a fentiekben ismertetett szempontok, a folklorisztikai és művelődéstörténeti jelentőség miatt kerülhetett sor. Nem elhanyagolható gyakorlati szempont emellett az is, hogy ez a korpusz alkalmas volt egy ilyen jellegű kiadásra. Más 19. századi korai népmesegyűjtemények esetében ez nem feltétlenül van így: általában vagy a kézirat nem áll rendelkezésre, vagy (ritkábban) nem ment végbe olyan mértékű szövegalkotási folyamat, ami relevánssá tenné a szinoptikus formában való közlést.

Az Arany-mesék egy olyan, viszonylag kis terjedelmű korpuszt képeznek (tulajdonképpen a Grimm-i őskézirathoz hasonlítható nagyságrendű meseszövegről van szó), melynek mind a kéziratosa, mind a kiadott változata rendelkezésre állt, a kéziratosa és a kiadott variánsok között pedig vannak olyan jelentéstartalmi eltérések, amelyek egy összehasonlíthatóságot és együttes olvasást lehetővé tevő szinoptikus szövegközlést indokolták. A kéziratosa korpusznak a jelenlegi az első kiadása, s egyben az 1862-es első kiadásnak is (a digitális reprinteket nem számítva) az első teljes újrakiadása.

Ezenkívül a szövegek keletkezésének elsődleges kontextusa legalább részlegesen rekonstruálható volt az Arany János életművének kiemelkedő jelentősége miatt rendelkezésre álló forrásmunkáknak, illetve szakirodalomnak köszönhetően. Ennek a feltételrendszernek és lehetőségnek különös jelentőséget adott az a körülmény, hogy ezenközben Arany László írói (kéziratosa és nyomtatott) életműve csak igen nehezen rekonstruálható, egyrészt mert kéziratosa hagyatéka szinte teljes egészében hiányzik, másrészt mert írásai jelentős részét név nélkül tette közzé, harmadrészt mert általában jellemző volt rá egy önkorlátozó, rejtőzködő, a nyilvánosságot nagyon erősen kontrolláló attitűd, ami végül már ifjúkorában írói elnémulásához vezetett, talán tehetsége, illet-

ve a „legnagyobb magyar költő” *fia* státusz („hisz atyja híre félig már övé”)³³ összeegyeztethetlensége miatt.

A kiadás irodalomtörténeti érdeke tulajdonképpen Gyulai Pál két mondatából fakad: „Nem is egészen a maga [Arany László] gyűjteménye volt; néneje, Juliska, számos adalékkal járult hozzá. Ketten írták össze a gyűjteményt, *megmutatták atyjoknak, a ki gondosan átnézte és kiadását eszközölte.*”³⁴ A kérdés tehát az volt, hogy miután a rendelkezésre álló kézirat megerősítette azt a korábban kizárólag Gyulai közléséből ismert információt, hogy a mesegyűjtemény összeállításában Arany Juliskának is fontos szerepe volt, vajon megtudható-e a kéziratból az, hogy milyen szerepet játszott Arany János az *Eredeti népmesék* létrejöttében.³⁵ Emellett egy szinoptikus kiadás azon megállapítások újragondolására is lehetőséget adhat, melyek szerint a 19. századi magyar népköltési gyűjtemények számottevő része kétes hitelű, és a nemzeti hagyományok megőrzése azok kitalálásával kezdődött, amennyiben a rendelkezésünkre álló népköltési szövegek egy része erőteljes, ám rejtett és láthatatlan szerkesztői beavatkozás és szövegmódosítás eredményeként jött létre.³⁶

AZ ARANY CSALÁD KÉZIRATOS MESEGYŰJTEMÉNYE

1862-ben az *Eredeti népmesék* című gyűjteményben harminchat mesét és ötvennégy találóst tett közzé Arany László. Az Arany család mese- és találós-lejegyzései az 1940-es évek végén kerültek elő a Magyar Tudományos Akadémia Duna-parti palotájának pincerendszeréből, egy rendezetlen (többek között népköltési szövegeket tartalmazó) kéziratalom részeként. A kéziratok azóta az MTA Kézirattárában, négy kolligátumkötetbe kötve, különféle

³³ *A délibábok bőse*, A Kisfaludy-Társaságnál jutalmat nyert költemény, Jelszó: Szappanbuborék (Buda-Pest: Kiadja Ráth Mór, 1873).

³⁴ ARANY László *Magyar népmese-gyűjteménye...*, 5.

³⁵ A szinoptikus kiadás előkészítése az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében az Arany János műveinek kritikai kiadásán dolgozó OTKA-kutatáshoz illeszkedett (de nem volt része annak). A kritikai kiadás tervezetét 2008-ban az MTA Irodalomtudományi Intézetében, az MTA Néprajztudományi Intézetében, valamint az MTA Textológiai Munkabizottsága előtt is vitára bocsátottuk, a részletes tervezetet mutatványszövegekkel együtt 2009-ben publikáltuk, majd a sajtó alá rendezés során a kifejezetten textológiai jellegű problémákat az Arany János-kutatócsoport ülésén 2017-ben és 2018-ban újra megvitattuk.

³⁶ NIEDERMÜLLER Péter, „Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásához a XIX. században”, *Etnographia* 101 (1990): 96–104; MILBACHER Róbert, „...Földben állasz mély gyökökkel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkultúrációs metódusa és póriás hagyományának vázlatja* (Budapest: Osiris Kiadó, 2000); GULYÁS, „Mert ha irunk...”, 43–44.

19. századi népköltési gyűjtemények kéziratok között ékelődve találhatóak.³⁷ A kéziratokból harminchárom mese (harminc teljes és három befejezetlen szöveg), és egy cím nélküli, pár soros mesetöredék, továbbá hetvennyolc találós köthető az Arany család tagjaihoz. Ez a korpusz az *Eredeti népmesék* szövegei közül harminc mese és az összes találós kéziratát tartalmazza. A kéziratok, illetve a kiadott korpusz szövegei között nagymértékű az egyezés, de nem áll fenn teljes konkordancia: egyrészt a kiadott mesék közül néhány szöveg kéziratának holléte egyelőre ismeretlen, másrészt viszont a kéziratok között olyan mesék és találósok is megtalálhatók, amelyek végül nem kerültek be Arany László kiadványába.

A kéziratokon nincsen utalás a lejegyzők személyére. Mivel a meseszövegek nagy mértékben hasonlítottak az Arany László kiadta mesékhez, ezért Sáfrán Györgyi, az MTA Kézirattárának munkatársa, Arany János levelezésének sajtó alá rendezője Arany Jánosné és Arany Juliska leveleivel való összevetést követően a kézírás alapján azonosította a mesék és a találósok lejegyzőit az 1960-as években. A kéziratok szövegei közül tizenhét mese teljes egészében Arany Juliskának (1841–1865) tulajdonítható. Öt mese Arany Jánosné Ercsey Julianna (1818–1885) lejegyzésében maradt fenn. Egy mesét fiatal felnőttkori írásával Arany László (1844–1898) vetett papírra (ennek a mesének egy töredékes kidolgozása Arany Juliskától is fennmaradt). Sáfrán Györgyi megállapításaitól eltérően a kéziratok vizsgálata után arra a következtetésre jutottunk, hogy nem három, hanem négy kézírás különíthető el: hat mesét (melyet korábban Arany Juliskának tulajdonítottak) és egy töredékesen fennmaradt meseszöveget egy pillanatnyilag azonosítatlan lejegyző írt le. Lehetséges, hogy gyerekként Arany László volt az, aki ezeket a meséket lejegyezte (arról, hogy tízévesen – az 1850-es évek közepén – meséket írt le, ő maga nyilatkozott később), ám ez egyelőre nem bizonyítható, mivel édesanyjától vagy nővérétől eltérően Arany Lászlótól a 1850-es évekből nem maradt fenn olyan autográf kézirat, amelynek alapján ezt a kézírást bizonyosan hozzá lehetne kötni.³⁸ A találósok többségét (egy szöveg kivételével, mely Arany

³⁷ MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I, 409/II, 409/III, Ms. 10.020/VIII, összesen 123 lapon, amelyből különálló egységként hét oldalt tesznek ki a találósszövegek.

³⁸ Mivel csak a kézírások alapján történt meg a lejegyzők azonosítása (más külső adat erre vonatkozólag nem állt rendelkezésre), ezért a kezdetektől szerettük volna igazságügyi írásszakértővel is megvizsgáltatni a kéziratokat, hogy a lejegyzőket (más autográf kéziratokkal összevetve) és illetve az általuk lejegyzett szövegeket kétely nélkül azonosítani lehessen. Fontos lett volna egy ilyen vizsgálat azért is, hogy tisztázza, az ismeretlen lejegyző és a fiatal Arany László kézírása között kimutatható-e valamiféle kapcsolat, illetve, hogy az utólagos,

László lejegyzésének tekinthető) Arany Juliska vetette papírra.³⁹ Egyes mesekéziratok esetében több lejegyző együttműködése mutatható ki. Ercsey Julianna három meséjében egy másik személy (feltehetően Arany Juliska) írt be néhány sort a mesék szövegébe, majd ismét az anya írta tovább a kéziratot. Négy mesét pedig Arany Juliska és az ismeretlen lejegyző közösen írtak le, bekezdésként vagy oldalanként váltogatva egymást, ami felveti egy harmadik személy jelenlétét és a diktálás lehetőségét.

Az Arany család fennmaradt mese- és találós-kéziratai tehát túlnyomó többségükben Arany Juliskától, illetve az ismeretlen lejegyzőtől, valamint Ercsey Juliannától származnak. A kéziratok nincsenek datálva, a bakfis (12–16 éves) Arany Juliska kézírásának jellegzetes megváltozása alapján a szövegrögzítés zömmel az 1850-es (különösen az 1854–1856 közötti) évekre tehető. A második világháború után előkerült kéziratok tehát az *Eredeti népmesék* keletkezéstörténetét – amely Arany László igen visszafogott információinak következtében meglehetősen homályos volt – új megvilágításba helyezték, hiszen eszerint Arany László népmesegyűjteménye mögött egy családi együttműködés körvonalai sejlenek fel, mesemondó, lejegyző („leíró”, „segédgyűjtő”), szerkesztő és esetlegesen lektor szerepkiosztással.⁴⁰

A kéziratokat a lejegyzők tollal írták, törekedtek arra, hogy ép, teljes szövegeket vessenek papírra, tehát nem vázlatokat vagy kivonatokat írtak le (három mese ugyanakkor befejezetlen maradt, lejegyzésük félbeszakadt). Szinte minden kéziraton megfigyelhetők a lejegyzők javításai (tollhibák, helyesírási hibák, egy-egy szó javítása, ritkábban egy-egy mondat törlése vagy beszúrása stb.). Néhol firkálmányok, rajzok utalnak arra, hogy a kéziratok javarészt nem szánták végleges, tisztázott változatnak. Az autográf javítások mellett a

idegen kéztől származó javítások sorában esetleg Arany János (vagy Gyulai Pál) keze vonását fel lehet-e fedezni. Erre a vizsgálatra azonban sajnos nem került sor.

³⁹ A találósok jegyzeteit Vargha Katalin írta. Az Arany család találósairól lásd: VARGHA Katalin, „Találósok az Arany család kéziratgyűjteményében és más 19. századi forrásokban”, *Ethno-Lore* 35 (2018): 375–404.

⁴⁰ Arany Juliska és édesanyja talán az Arany János által „leíró”, illetve „segédgyűjtő” megnevezéssel illetett szerepet tölthették be. Arany János (vagyis a potenciális lektor) kézírásának megfelelően a szöveges javítást, kommentárt a kéziratokon nem sikerült azonosítanunk, azonban az idegen kéztől származó javítások egy jelentős része nem is szövegszerű, hanem grafikus jelekből áll (ezért is lett volna fontos egy írásszakértői vélemény elkészítése). Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a mesegyűjteménynek több kéziratosa változata lehetett a sajtó alá rendezés során, továbbá érdemes figyelembe kell venni azt is, hogy Arany László és Arany János egy lakásban éltek a sajtó alá rendezés hónapjai alatt, valamint hogy Arany László, mint a fentiekben szó esett róla, egyértelmű iránymutatásként kezelte édesapja népmesegyűjtésre és -kiadásra vonatkozó nézeteit.

lejegyzőktől eltérő személy is javított a szövegeken ceruzával és/vagy tollal. Az utólagosan javító személy (feltehetően Arany László) adta sokszor a mesék címét is (a lejegyzők ugyanis több ízben csak egy-egy vízszintes vonallal jelezték meseszöveg első sorai felett, hogy oda majd cím kellene), illetve megváltoztatta a kéziratos mesék lejegyzők adta címét (1862-ben ezeknek a változtatásoknak megfelelően jelentek meg a mesék). A változtatások nagy része stiláris jellegű, de vannak a cselekményt érintő (motívumok, szüzsé) szintjén érvényesített változtatások is – ezeket a dolgozat végén mutatom be.

Ha Wilhelm és Jacob Grimm (két testvér), illetve Arany Juliska és Ercsey Julianna (anya és lánya) mesekéziratait vetjük össze, annak érdekében, hogy az összehasonlítás révén sajátosságaik érzékelhetőbbé váljanak, három fő eltérés mutatkozik. Egyrészt 1810-ben Wilhelm és Jacob Grimm iskolázott, művelt, a népköltészetet elméletileg is vizsgáló és tudományos pályára készülő fiatal férfiak (mint majd Arany László, az *Eredeti népmesék* összeállításakor), míg a másik oldalon az 1850-es években Arany Jánosné és Arany Juliska harmincas éveiben járó nő, illetve serdülő lány, akik formális oktatásban legjobb esetben is csak tizenkét éves korukig részesültek. A műveltségi-iskolázottsági szint nyilvánvalóan hatást gyakorolt a kéziratok rendezettségére, a szöveg írásos megformálására, a szövegalkotás tudatosságára.

Emellett az Arany család kéziratai másként privát jellegűek, mint a Brentanonak elküldött Grimm-kézirat: az ugyanis, bár a kéziratos írásbeliség korlátozottabb nyilvánosságán belül maradt, mégiscsak egy külső személy számára, egy esetleges publikálás lehetőségének felmérése céljából készült, míg az Arany család mesekéziratai (egyetlen, az Arany László felnőtt kézírásával lejegyzett mese kivételével, amely egyértelműen tisztázatnak tűnik) egyelőre ismeretlen céllal készültek – ilyen hosszúságú és mennyiségű meseszöveg ugyanis nem tartozott a kisvárosi családanyák és lányok megszokott írásgyakorlatai közé a 19. század derekán. Arany Juliska kézírásának megváltozása tanúskodik arról, hogy az általunk ismert korpuszhoz tartozó mesék lejegyzése éveken át, alkalmyszerűen mehetett végbe, és a meselejegyzés kezdetben egy (vagy két) gyerek részvételével zajlott; ebben az értelemben tehát azt is mondhatjuk, ezek valóban a *Kinder- und Hausmärchen* kategóriájába sorolható „gyermek- és házi” mesék lennének. Ezeket a változatokat könyve összeállításakor egyértelműen – a kéziratokon látható javítások tanúsága szerint – használta Arany László, de nyilvánvalóan léteznie kellett a nyomdába adott, véglegesített tisztázon kívül is több olyan, általa készített kéziratnak, amely már a szerkesztői munka, a szövegalkotás előrehaladottabb szakaszában készülhetett, ezeket viszont nem ismerjük.

A Grimm-, illetve az Arany-kéziratok közötti harmadik eltérés pedig abból fakad, hogy Aranyéknál a lejegyzőknek egyben mesemondó kompetenciája volt: Arany Juliskáról több feljegyzés tanúsítja, hogy gyerekkorától kiemelkedő előadó képességekkel rendelkezett, és tehetséges mesemondó is volt, míg Aranyné (néha igen hosszú) meselejegyzései szintén gyakorlott mesemondóra utalnak. Wilhelm és Jacob Grimm mesemondó gyakorlatáról és kompetenciájáról nincsenek adataink.⁴¹

A SZINOPTIKUS KIADÁS TEXTOLÓGIAI SAJÁTOSSÁGAI ÉS KRITIKAI APPARÁTUSA

A szinoptikus kiadás célja az volt, hogy hozzáférhetővé tegyen két olyan korpuszt, melyek közül az egyik addig csak kéziratos formában volt elérhető, a másik pedig 1862 óta nem jelent meg a mechanikus digitális reprodukciót leszámítva új kiadásban. A szinoptikus kiadás nem határozott meg főszöveget, vagyis nem hierarchikusan sorolta be a rendelkezésre álló szövegváltozatokat. (1) A privát, családi használatban lévő, a szóbeliségből az írásbeliségbe való áthelyezés első fázisát dokumentáló kéziratos szövegváltozatok, illetve (2) az ezek módosításával létrejött, átmeneti állapotot tükröző kéziratos szerkesztői változatok, valamint (3) a nyilvánossá tett, nyomtatásban közreadott, népköltési gyűjteményként kategorizált szövegek együttes közlésével a *szövegalkulás folyamatát* kívánta érzékeltetni. Azt, ahogyan a *népmese* létrejön, helyesebben, ahogyan a népmesét létrehozzák, megalkotják az írásbeliség közegeiben.

Azok az 1807 és 1810 között Jacob és Wilhelm Grimm leírta meseszövegek, amelyeket az ölenbergi kézirat megőrzött, általában jóval rövidebbek, mint azok, amelyeket az Arany család tagjai jegyeztek le az 1850-es években (a formulamesék és állatmesék kivételével), a Grimm-mesék ebben a fázisban inkább tartalmi kivonatnak tűnnek. Mivel az Arany család szóban forgó kéziratos meséi nem tisztázatként és nem külső személy számára készültek, a kéziratos lejegyzők műveltségi-iskolázottsági szintjének megfelelően nagyszámú helyesírási-központozási következetlenség, tollhiba, számos önkorrekció jellemzi, amelyet kiegészítenek az idegen kéztől származó javítások. Ugyanakkor Arany Jánosné és Arany Juliska nem tartalmi kivonatokat, hanem beszélt nyelvi fordulatokkal, részletekkel (akár narratív következetlenségekkel) teli, kidolgozott szövegeket írt le (úgy tűnik, mesemondó kompetenciájuk szintje magasabb, írásos szövegformálásuké pedig alacsonyabb volt, mint Wilhelm és

⁴¹ Talán ezért is volt olyan elhúzódozó folyamat a Grimm-mesék írásbeli megformálása, amely Arany László esetében viszont valószínűleg csak néhány hónap kérdése lehetett.

Jacob Grimmé). Mindezért a Grimm-kéziratokhoz képest az Arany család mesekéziratainak átírása során lényegesen több esetben volt szükség különféle textológiai jelek alkalmazására, a többféle írásréteg jelölésére.

A kiadásra való előkészítés során fontos szempont volt az összehasonlíthatóság és az olvashatóság kritériumának biztosítása. A textológiai eljárásokat 2007-ben dolgoztuk ki. A folklórszövegek kritikai kiadását szabályozó, 1974-ben közzétett textológiai útmutató⁴² a 20. századi folklorisztika jellegzetes tendenciáinak megfelelően alapvetően kortárs (terepmunkán alapuló) folklórgyűjtések szöveggondozási irányelveit tartalmazza; archivált, történeti korpuszokra vonatkozó szabályozást külön nem fogalmazott meg, a szinoptikus kiadás kérdését pedig nem érintette. Folklórtextológiai szabályozás és gyakorlati előzmények hiányában a rendelkezésre álló 19. századi irodalmi művek sorából Kerényi Ferenc pár évvel korábban megjelent szinoptikus Madách-kiadása⁴³ volt gyakorlati példaként kiindulópontunk (amely Arany Jánosnak *Az ember tragédiája* kéziratán végzett szövegmódosításait tárta fel). A Kerényi-féle imponáló Madách-kiadás, illetve Rölleke KHM-kiadásának jelölési rendszerét néhány próbaszöveg átírásának eredményével szembesülve végül is nem követtük, mert úgy ítéltük meg, hogy a mesekéziratok esetén a következtelen helyesírású és központozású, sok esetben tagolatlan (tehát eleve az olvasói elvárásokat próbára tevő) prózafolyam átírása során ennek alkalmazása oly mértékben megnehezítené a befogadást/olvasást, ami tulajdonképpen éppen alapvető célunkat, az együttes olvasás lehetőségét vetné vissza.⁴⁴

A textológiai eljárások és jelölésrendszer kidolgozása során ezért Hermann Zoltán javaslatára új mintát alakítottunk ki: a kéziratos szövegek módosításait alsó, illetve felső indexbe helyezve jelöltük az átírás során. Alsó indexbe kerültek a törlések, kihúzások és átírt szövegrészek, vagyis minden olyan betű, betűkapcsolat, szó, szintagma vagy akár mondat(ok), melyet később elvetettek vagy megváltoztattak (tehát *amit* módosítottak). Felső indexbe kerültek

⁴² VOIGT Vilmos és BALOGH Lajos, *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*, Szerkesztési irányelvek 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974).

⁴³ MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája: Szinoptikus kritikai kiadás*, kiad., jegyz. KERÉNYI Ferenc, a mű kéziratának írásszakértői vizsgálatát végezte WOHLRAB József (Budapest: Argumentum Kiadó, 2005).

⁴⁴ Amikor a nemzetközi folklorisztikában a *performance studies* térnyerésével az 1970-es évektől egyre hangsúlyosabbá vált az az igény, hogy egy komplex performatív esemény ne pusztán a szövegre redukálódva jelenjék meg a nyomtatott írásbeliség közegében, a nonverbális kommunikáció írásbeli megjelenítésére különféle jelölőrendszerek jöttek létre, de elterjedni a legszűkebb szakmán kívül éppen bonyolultságuk miatt nem tudtak. Elizabeth C. FINE, *The Folklore Text: From Performance to Print* (Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, 1984).

a beszúrások és az átjavítások (tehát *amire* módosítottak). Annak érdekében, hogy megkülönböztethető legyen a lejegyző autográf módosítása az idegen kéztől származó módosítástól, a nem a lejegyző személytől származó korrekciókat kurziváltuk (az alsó/felső indexbe helyezés mellett). Ezzel az eljárással a kéziratos szövegek több kéztől származó módosításai vizuálisan áttekinthetőbbek, és megítélésünk szerint – bár ezt nyilván az olvasó tudja/fogja eldönteni – viszonylag könnyen követhetők lettek. Mivel a központosási jelek megváltoztatása esetén ezek egy része (pont, vessző, pontosvessző) index-helyzetben nehezen olvasható lett volna, ezért a központosási jelek módosítását a szövegben nem indexálva, hanem csúcsos zárójellel jeleztük. Minden olyan egyéb textológiai információt (például marginália), amelyet az indexelés nem bírt el, lábjegyzetben jeleztünk, de ezek száma mérsékelt volt. A közlés betűhív, az emendálás mértéke minimális volt, a kéziratoknál a jelentés nélküli tollhibákra, a bizonytalan ékezetezésre, illetve jellegzetes írástechnikai megoldásokra terjedt ki, míg az 1862-es szöveg sajtóhibáit lábjegyzetekben jeleztük.⁴⁵

A mesekéziratok eredeti sorrendjét nem lehetett pontosan rekonstruálni, jelenlegi kéziratári rendjük (a kötésre az 1950-es években került sor) pedig teljesen esetleges, ezért a szövegközlés a kiadott mesék sorrendjében történt, amely így legalább Arany László kötetkompozícióját tükrözi. Ennek megfelelően Arany László elrendezésének megfelelő sorrendben olvasható baloldalt a kéziratos, jobboldalt a neki megfeleltethető kiadott meseszöveg, míg az *Eredeti népmesékből* kimaradt mesék a szövegközlés végén olvashatók. Ugyanakkor mivel a találósok kéziratai nagyrészt egybefüggő egységet alkotnak, és megjelenítik a lejegyző által megszabott sorrendet, ezért ezeket a szövegeket a kéziratok megőrizte sorrendben közöltük, és ezekhez rendeltük hozzá az *Eredeti népmesékből* kiadott szövegeket.⁴⁶

A prózaszövegek tükröztetett közlésénél az egyik legfőbb probléma abból fakadt, hogy az Arany László által erőteljesebben módosított hosszabb tündérmesék esetében a kéziratos, illetve a kiadott szövegváltozatok terjedelme gyakran jelentős mértékben eltért (általában a kiadott mese hosszabb lett, mint a kéziratos). Ezért már egy-két oldal után is olyannyira elcsúszott egy-

⁴⁵ Gyakran előfordult, hogy a lejegyzők nem jól mérték fel a papír szelég hátralévő távolságot, a sor végén így nem maradt elég hely az utolsó szónak, amelyet vagy félbehagytak, vagy áthúztak és újakezdték a következő sor elején. Ezeket az ismétlődéseket nem jeleztük az átírás során.

⁴⁶ Ez következetlenség, de a kézirat révén bepillantást nyerhetünk abba, milyen asszociációk, tematikus vagy egyéb kapcsolódások révén állt össze a több mint hetven találós szöveg Arany Juliska lejegyzésében.

mástól a kézirat és a kiadott mese cselekménye (egy-egy oldalpáron a mesehős már a cselekményment teljesen más epizódjaiban küzdött), hogy fokról fokra veszett el az összehasonlító olvasás lehetősége. Mivel az összehasonlíthatóság az egész szinoptikus kiadás fő célja volt, ezért kénytelenek voltunk tipográfiaileg úgy rendezni, eltolni (elsősorban a kézirat) szövegekölést (akár üres bekezdések, oldalak beiktatásával, ám szövegegységek áthelyezésére, felcserélésére természetesen nem került sor), hogy egy-egy oldalpáron a szüzsé nagyjából azonos egységei legyenek (össze)olvashatók.

A kötetben – kritikai kiadástól talán szokatlan módon – egy hosszabb, mintegy százharminc oldalas bevezető tanulmányban foglaltuk össze a kézirat és a kiadott korpusz keletkezés- és fogadtatástörténetére vonatkozó ismereteket, valamint itt mutattuk be részletesen a textológiai koncepciót és az alkalmazott eljárásokat.⁴⁷ Ehhez csatlakozott egy Hermann Zoltán által írt fejezet *A meseszövegek közlésének szöveggenetikai szempontjairól* címmel, amely Lachmann, Wilhelm és Jacob Grimm, valamint Rölleke textológiájának összefüggéseit elemezte.⁴⁸ A szinoptikus szövegekölés után (melyben előbb a mesék, majd a találósok szövege olvasható) a jegyzetapparátus következik. A textológiai eljárások kialakítása mellett a kiadás a jegyzetapparátus újragondolását is szükségessé tette.⁴⁹ A szinoptikus kiadásban egy szemléletbeli váltást próbáltunk meg érvényesíteni: a szájhagyományban létezett mesék értelmezése nem választható el a kézirat, nyomtatott, populáris, irodalmi írásbeliség közegétől, sem előzményeit, sem hatását tekintve, emellett pedig nemzetközi, de legalábbis európai kontextusban érdemes szemlélni. E megközelítés érvényesítése érdekében a korábbi tudományos igényű népmese-

⁴⁷ DOMOKOS Mariann és GULYÁS Judit, „Az Arany család kézirat és találósgyűjteményének, valamint Arany László *Eredeti népmesék* című művének keletkezés- és fogadtatástörténete”, in DOMOKOS és GULYÁS, *Az Arany család mesegyűjteménye...*, 9–144.

⁴⁸ HERMANN Zoltán, „A meseszövegek közlésének szöveggenetikai szempontjairól”, in uo., 145–160.

⁴⁹ A legkorábbi (kiemelt művelődéstörténeti jelentőségű) magyar népmesegyűjteményeknek nemhogy kritikai, hanem általában még második kiadása sem létezik, mivel a folklorisztika intézményesülése óta a mentési paradigmának megfelelően az eltűnőnek és így veszélyeztetettnek tekintett mindenkori kortárs mesemondási gyakorlat dokumentálására törekedett, ezért archív történeti korpuszok feltárása, kiadása, értelmezése a legutóbbi évekig nem volt prioritása. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (1872–1924), majd az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* (1940–2002) recens gyűjtéseket tartalmazó kötetei kialakítottak egyfajta jegyzetapparátust (tulajdonképpen a kritikai kiadásokra vonatkozó útmutató 1974-ben az ÚMNGY akkor már három évtizede létező gyakorlatát kodifikálta), amely a szövegek típusba sorolása mellett a típus és a variáns sajátosságait, a mesemondás körülményeit, a meserögzítés adatait dokumentálta.

kiadványok gyakorlatához képest jóval részletesebb jegyzetapparátus kíséri a szövegeket.⁵⁰

A kötet végén függelékben az Arany család meséinek főbb adatait összegző táblázat,⁵¹ illetve az Arany László nevével megjelent mesekötetek jegyzéke következik.⁵² A képmellékletben az Arany család tagjait ábrázoló fényképek, továbbá a kéziratos gyűjtemény néhány oldaláról készült digitális másolatok láthatók az OSZK, a Petőfi Irodalmi Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára és az MTA Kézirattárának anyagából. A kötetet az angol nyelvű összefoglaló és a névmutató zárja.

AZ EGYÜTTES OLVASÁS LEHETŐSÉGEI: NÉHÁNY PÉLDA ÉS KÖVETKEZTETÉS

Dolgozatom függelékben olvasható *A vak király*, illetve *Fehérlófia* című tündérmesék egy-egy epizódja. *A vak királyt* Arany Juliska, a *Fehérlófiát* az ismeretlen lejegyző írta le. A cím az első mese esetében eredetileg *A' király*, és

⁵⁰ A jegyzetapparátus részeként minden meséhez kapcsolódott végjegyzet, amely a következő adatokat tartalmazta: 1. *a szöveg sorszáma, címei* (az autográf kéziratos cím, a módosított kéziratos cím, az 1862-ben kiadott cím), *a kézirat jellemzői* (lelőhelye, kéziratári jelzete, mérete, általános jellemzése: íróeszköz, íráskép, marginália, grafikus jelek, a kézírás jellemzése, a javítások jellege), *a lejegyzők személye*. 2. *19. századi szövegközlések*: az első megjelenés adatai (ez nem feltétlenül esett egybe az 1862-es megjelenéssel, hiszen Arany Juliskának korábban is megjelentek már meséi), a 19. századi iskolai olvasókönyvekben való megjelenés adatai. 3. A Gyulai Pál által szerkesztett *Arany László Magyar népmese-gyűjteménye* című kötet 1901 és 1949 között megjelent kiadásában az adott mese bibliográfiai adatai. 4. *Korabeli recepció, egykorú reflexiók*: recenziók, illetve Arany Lászlónak az adott mesevariánusra és/vagy típusra vonatkozó megállapításai érkező prózájából. 5. *Műfaj, típus, variáns*: a mesei műfaj megnevezése, majd a mese típusának azonosítása a magyar, illetve a nemzetközi típuskatalógus alapján (típuszám, típuscím, illetve típuskombinációk), valamint a mesetípus nemzetközi szakirodalma alapján a típus története, elterjedtsége, legkorábbi európai feljegyzései. *A 19. századi magyar variánsok* rovatban annak érdekében, hogy érzékelnünk lehessen, az Arany család tagjai által lejegyzett, illetve az Arany László szerkesztette meseszövegek az egykorú magyar népmeseszövegek hálózatában hol helyezhetők el, milyen kapcsolódások figyelhetők meg az Arany-mesék és az egyéb 19. századi mesék között, az adott típushoz sorolható összes magyar (kéziratos és kiadott, szóbeli, irodalmi vagy ponyva) variánst felkutatunk, adatait megadtuk, jellemeztük. A jegyzetek végén az adott mesetípusra, illetve variánusra vonatkozó szakirodalom adatait közöltük.

⁵¹ A kéziratos és a kiadott változatok címei, a lejegyző személye, a kézirat jelzete, a mese típuszáma.

⁵² Az időrendi bibliográfia az Országos Széchényi Könyvtár, valamint az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum állományában lévő kiadványokat tekinti át az 1901 és 2016 közötti időszakban.

asz arany tollu madár volt, ezt a szerkesztő javította *A vak királyra*, és így is jelent meg 1862-ben. A szövegrészlet a szüzsé elejéről származik: a síró-nevető szemű király legkisebbik fia elindul megkeresni az apját énekével meggyógyítani képes madarat a Veres-tengeren túlra, az erdőben találkozik egy rókával, aki útbaigazítja és a későbbiekben is segíti majd. Az átírásban az alsó, illetve felső indexbe helyezett szövegelemek nyomon követésével látható, hogy a kéziratban a róka eredetileg tegezve beszélgetett a királyfival, majd Arany Juliska ezt minden esetben átírta magázó formára, illetve tiszteleti formaként a „felséges” szót is beszúrta a királyfi megszólításához. Ha ezt a rövid szövegrészletet összevetjük az Arany László által szerkesztett és kiadott változattal, a következő főbb megállapítások kínálkoznak.

Arany László változata hosszabb, bár a cselekményt nem módosította ezen a ponton, az epizód menete tehát ugyanaz, mint a kéziratos mesében. A terjedelem megnövekedése több körülményből fakad. Arany László egyrészt testvére tagolatlan szövegfolyamához képest tipográfiaiailag jól érzékelhetően elkülöníti a dialógusokat, a szereplők megszólalásait. Másrészt idiomatikus kifejezésekkel gazdagítja a narrációt („egyik se tudta a járását”, „mintha csak a föld alól bútt volna ki, vagy az égből cseppent volna”, „töviről-hegyire”, „mintha csak a föld nyelte volna el”). Harmadrészt a szóbeliség fikciójának megteremtése érdekében megidézi a mesemondás kommunikációs helyzetét, vagyis a narrátor kiszól közönségéhez, ráadásul hangsúlyosan a *beszéd*, a *mondás* aktusát emeli ki: „hát, uramfia, – tán nem is hinnék kendtek, ha nem mondanám”.⁵³

Emellett Arany László több olyan magyarázatot is beiktat, amely a kéziratban nem szerepelt. Például: „A királyfi a mint meglátta [a rókát], nyult a nyila után hogy majd meglövi”. Azért nagyon érdekes Arany Lászlónak ez a betoldása, mert műfaji kompetenciájára utal: a róka ugyanis a tündérmesékben általában állatsegítő, aki leggyakrabban hálából lesz a hős segítője, vagy mert az megkímélte életét, vagy mert megmentette másoktól, akik az életére törtek. A *hálás állat* mozzanata azonban Arany Juliska kéziratából hiányzik (ott csak váratlanul felbukkan a róka, és ha már ott van, akkor segít is),

⁵³ Tanulságos összevetni azzal a népmese-fordítással, amelyet Arany János közölt 1861-ben. Egy skót népmese angol változata nyomán készült fordításról van szó, amelyet Arany a kollokvialis élőbeszéd, illetve a *mesemondás* fordulataival adott vissza, így például: „hanem többet is mondok: nesze”; „Hát lelkemadta, egyszer kijön”; „csak leste, csak leste, jön-e még több. Hát egyszer”; „vigyázz rá hé, senkit se hagyj hozzányulni”; „gondolta, hogy majd lecsinálja a papirt az izé széle körül”; „Csudák csudája! abban a percben mindent tudott” stb. GULYÁS Judit, „Egy skót népmeseújtemény magyar recepciója (Arany János: *Nyugot-felföldi népmondák*)”, *Ethnographia* 127 (2016): 520–542, 537–538.

a kiadott változatban viszont Arany László ezzel a félmondattal jelzi, hogy a róka veszélyben volt (és attól megmenekült). Feleslegesnek tűnik viszont és ezért talán kifejezetten a polgári *olvasóközönség*nek szólhatott a következő betoldás a kiadott változatban: „megszólalt a róka *emberi nyelven*”. Egy tündérmese műfaji paktumában (ugyanabban a kommunikációs szituációban, ahol az elbeszélő „kendtek”-nek titulálhatja közönségét) magától értetődik, hogy ebben a fiktív világban az állatok beszélni tudnak, tehát nem lenne szükség arra, hogy az elbeszélő az állat és az ember kommunikációjának lehetőségét indokolja, racionalizálja, hiszen működik a *suspension of disbelief*, bár, mint ha ez esetben – talán a feltételezett befogadók, vagyis az *olvasók* homályos körvonala miatt – az elbeszélő ebben bizonytalan lenne („tán nem is hinnék kendtek, ha”).

Azok a módosítások, amelyek a szereplők tudását és gondolatmenetét tárják az olvasók elé (például „aztán mikor visszajövet hozza a királyfi a sok aranyat, ezüstöt, drágaságot, [*mert tudom hogy hoz*]”, „de azután gondolta, hogy minek neki az arany-ezüst, csak a madár legyen meg, hát csak ráállott”), szintén a narratíva koherenciáját igyekeznek erősíteni. Vagyis bujtatott magyarázattal szolgálnak a szüzsé azon elemeire, amelyek a feltételezett olvasó számára talán nem tűnnek racionálisnak, érthetőnek (honnan tudja a róka, mi történik a jövőben a királyfival, miért köt egyezséget a királyfi egy ismeretlen, beszélő rókával stb.). Végül megemlítendő még az az apró eltérés, hogy a kéziratban a róka „egy csomó” szőrt húz ki a bundájából, Arany László változatában viszont „hét szál szőrt”, ami az ismeretes mesei számok beépítésének példája a határozatlan mennyiségek helyére. A kéziratok egészének tanúsága szerint ezek a technikák (idiomatikus kifejezések, magyarázatok, racionalizálás, mesei számok beillesztése) Arany László textualizációjának jellegzetes eljárásai közé sorolhatók.

A *Fehérlófia* című meséből származó epizód Fehérlófia és a harmadik sárkány küzdelmét beszéli el, amely a hős győzelmével zárul. Itt is megfigyelhető a kiadott változatban a párbeszédék vizuális tagolása, az idiomatikus, képszerű kifejezések („majd meghalt csudálkozásában, a mint meglátta”; „ha ezer lelked volna is, meg kellene halnod”), illetve beszélt nyelvi fordulatok beillesztése („No kutya, csak hogy itt vagy!”), valamint a mesei hármasság kialakítása (az arany szérű mellé az arany mező és az arany erdő betoldása). Működik a narratív koherencia (túl)biztosítása: a kézirat lejegyzője nem foglalkozik azzal az olvasóban esetleg felmerülő kérdéssel, hol tartózkodott a korábban megszabadított két másik királykisasszony a hős és a sárkány találkozása és küzdelme idején, de a kiadott mesében már ezen információ is szerepel. A leg-

jelentősebb eltérés azonban abból fakad, hogy ezen a ponton Arany László megváltoztatta a cselekményt: a kéziratban ugyanis úgy dől el a viadal, hogy a sárkány javaslatára a küzdők, vagyis Fehérlófia és a sárkány, üveggé és porcelánná változnak, majd a hegyoldalról legurulva, egymásra ugrálva próbálják eltörni a másikat. Arany László a kiadott változatban azonban a földbe vágást és a lefejezést választotta.

Az állatanyától született, különleges erejű sárkányölő hős alvilági utazásáról szóló mesetípusnak az Arany család kéziratos gyűjteményében fennmaradt szöveg az egyik legkorábbi magyar változata.⁵⁴ Mint ismert, ez az emblematiszű mesetípus később a pogány mitológia és hősepika nyomait tartalmazó, a magyarság ún. keleti örökségéhez tartozó, archaikus és ezért különösen értékes, jelentős szövegeként értelmeződött. Ezen domináns értelmezési hagyomány és elvárások felől olvasva tűnhet a kéziratban különösen váratlannak és bizarrnak a hegyről leguruló üveg és porcelán képében való viaskodás: két olyan anyag, amely az 1850-es évek paraszti társadalmában is az elit kultúrához sorolható, magas presztízsű elem volt, semmint valamiféle ősi reliktum.⁵⁵ Arany László mindenestre törölte a porcelán és az üveg alakjában való viaskodás motívumát, és egy hagyományosabb, testi erőre építő küzdelemmel helyettesítette azt a kiadott változatban. Az, hogy a rurális, falusi világhoz jobban illő elemekkel helyettesítette a mesei tárgyakat és lényeket másutt is előfordult, így lett például az édesanyja meséjében (*Ráado, és Anyicska*) szereplő *üveg lopóból lopótök, az agárból pedig komondor az Eredeti népmesékben*.⁵⁶

ÖSSZEKÉSKÉNT

A szinoptikus kiadás által érzékelhetővé tett szövegalkotási folyamat nyilvánvalóan számos értelmezést hívhat elő. Kiindulópontunk a sajtó alá rendezés során a következő belátás volt: a szóbeliség és az írásbeliség közötti médiumváltás minden esetben szükségszerűen megváltoztatja a szöveget, nem lehetséges totális autenticitás. Arany László textualizációs eljárásait nem

⁵⁴ Az első variáns is csupán pár évvel korábban, 1848-ban jelent meg: „Juhász Palkó”, in *Népdalok és mondák*, A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, 3 köt. 3:319–324 (Pest: Beimel József, 1848).

⁵⁵ Márpedig nem feltétlenül az Arany család ismeretlen lejegyzője találta ki ezt a megoldást, hiszen 1848-ban egy sárkányviaskodást tartalmazó mesében szerepelt a szikláról legördülő kovakerék és acélkerék vetélkedésének epizódja. „A három királyfi, a három sárkány és a vas orrú bába”, in ERDÉLYI, *Népdalok és mondák...*, 3:230.

⁵⁶ GULYÁS, „*Mert ha irunk...*”, 225–234.

tekintettük hamisításnak, és ezért nem is kívántuk azt leleplezni, vagy éppen felmenteni, az ítélkezés kézenfekvő, de történetietlen, és végeredményben kiszámítható attitűdjét követve. A szóbeliség fikciójának megteremtése az írásbeliségben nem könnyű feladat, hiszen a szóbeli előadás során elhangzó szöveg nem-verbális aspektusai elvesznek a médiumváltás során, ami az elbeszélő és közönsége közötti kapcsolat („ama solidaritás”) megszakadását is magával vonja, s mindez a mesemondás (mint egyszemélyes dráma) megelevenítő, komplex jelenlétét eltávolító, zárt, narratív szöveggé változtatja.

Arany László gyűjteménye a szövegalkotó textualizáció egyik legkiemelkedőbb hazai példája, s ha *alkotásról* van szó, akkor e ponton érdemes összekapcsolni az irodalomtörténeti és a folklórisztikai szempontot: történetesen egy olyan népmesegyűjtőről van szó, aki kiemelkedő nyelvi tudatossággal és nyelvészeti ismeretekkel bírt (amint ez értekező prózájából kitűnik), és egyben rendkívül tehetséges költő volt (*A délibábok hőse* számomra legalábbis ezt tanúsítja), bár az ő esetében nehéz költői *életműről* beszélni, hiszen éppúgy harmincéves volt, amikor a nyilvánosság előtt felhagyott a költészettel, mint Arany János, akinek harmincévesen kezdődött el költői pályája.

A magyar kultúrában Arany Lászlóéhoz hasonló (vagy talán ennél is nagyobb) hatása csupán Benedek Elek meséinek volt, aki az 1880-as évektől kezdte közzétenni mesegyűjteményeit, részint a maga emlékezete, gyűjtése nyomán, részint mások már publikált meséinek vállalt újraírásával, átstilizálásával.⁵⁷ Arany László és Benedek Elek (könyv)meséi oly mértékben popularizálódtak és kanonizálódtak, hogy narrációs módjuk tulajdonképpen a magyar népmesestílus normatív formája lett, amelyhez képest az eltérések anomáliaként, idegenségtapasztalatként értelmeződnek. Ez, vagyis centrális, illetve marginális helyzetű mesék, mesekorpuszok létezése önmagában – a kánonok működésének természete szerint – nem probléma, ugyanakkor az erre való hivatkozás (akár napjainkban is) olyan minősítésekkel („természetes”, „igazi”, „valódi”, „népi”, „magyar”) ruházza fel ezt a fajta mesei narrációt, ami azt implikálja, hogy az ettől eltérő narrációs módú mesék nem hordozzák ezeket a jegyeket, értékeket, ilyen értelemben pedig leszűkíti a lehetséges mesei elbeszélésmódok körét. Holott az írásban fennmaradt korai (vagyis a 19. század első feléből származó) meseszövegek, másfelől pedig a betű/hang szerinti hűségű (vagy erre törekvő) kései mesejegyzések (a 20. század közepétől) mind azt tanúsítják, hogy többféle érvényes mesei narráció létezik, létezhet egyidejűleg.

⁵⁷ KOVÁCS Ágnes, „A 20. században rögzített magyar népmeseszövegek 19. századi nyomtatott forrásai, 2, Benedek Elek: *Magyar mese- és mondavilág*”, *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 9 (1977): 139–188.

FÜGGELÉK

1A. A' KIRÁLY, ÉS ASZ ARANY TOLLU MADÁR
CÍMŰ MESE KÉZIRATA (RÉSZLET)

A mint mentek mendegéltek, be értek egy nagy rengeteg erdőbe, abba az erdőbe két felé vált az út, nem tudták hogy mere is menjenek már, a' mint ott tanácskoznak, oda megy egy gyönyörű nagy róka, azt kérdi a' királyfítól:

[117v]⁵⁸ „Ugyan felséges királyfi, mit tanácskoz-t o'k itt. talán el tévedte'k?” „Dehogy tévedtünk, nem⁵⁹ tévetünk biz' mi, csak azt nem tudjuk hogy meik ut vezet a' vörös tengerhez, a' kető közül.” azt kérdi a róka megint: „Hát min'e'k mené't'ek a' veres tengerhez?” akkor el beszélt a' királyfi az egész dologt. „No királyfi,– azt mondja a' róka, – az egész ut a' d'ba adok én neked felségednek tanácsot hogy mitévő l'e'gy'én, hogy [...] ha bele egyezel[?]ik abba, hogy a' mít csak hozol visza mag'a' d'val, [...] mindent azon kívül a' mít el vittél, mindent'én meg osztozunk.” „Itt a kezem! – mondja a' királyfi, – én nem bánom csak adjál tanácsot, mindég mindenben.” akkor a' róka kí huzott egy csomó szőrt magából, oda adta a' királyfinak: no felséges király fi, itt van egy csomó szőr, mikor akarhol, akarmire lesz szükséged, szakács^{on}l el egy szál szőrt, én mindjárt ott termek. azután meg mutatta a' róka a' királyfinak hogy meik ut vezet a' vörös tengerhez, akkor el bucsuztak egymástól, és a róka megint úgy el tűnt, mint a' hogy jött.

1B. A VAK KIRÁLY CÍMŰ MESE KIADOTT
VÁLTOZATA (RÉSZLET)

[7.] Mentek aztán tovább, beértek egy nagy erdőbe, ott az út egy helyen kétfelé vált, egyik se tudta a járást, elkezdtek tanácskozni, hogy merre menjenek. A mint ott tanácskoznak, egyszer, – mintha csak a föld alól bútt volna ki, vagy az égből cseppent volna – ott termett egy szép nagy róka. A királyfi a mint meglátta, nyult a nyila után hogy majd meglövi, hát, uramfia, – tán nem is hinnék kendtek, ha nem mondanám, – megszólalt a róka emberi nyelven:

– No felséges királyfi hát eltévedtek, vagy min tanácskoznak?

– Hiszen nem tévedtünk épen el – felelt neki a királyfi, – hanem azt csakugyan nem tudjuk, hogy e közül a két út közül melyik visz a Verestengerhez. Hát miért kérded?

– Csak azért, mert én útba tudom igazítani a királyfit, tudom a járást ezen a tájékon. De hát mért mennek a Verestengerhez?

A királyfi elbeszélte, hogy mi járatban vannak, töviről-hegyire; mikor aztán vége szakadt a beszédjének, megint megszólalt a róka:

– Bizony nagy munka vár a királyfira, de nem is tudja elvégezni, hacsak én nem adok tanácsot, azért hát lépünk egyezségre: én segí[8.]tem a királyfit jó szóval mindenütt, a hol csak szükség lesz rá, ezért aztán mikor visszajövet hozza a királyfi a sok aranyat, ezüstöt, drágaságot, (mert tudom hogy hoz) mindenben – de mindenben az utolsó tűig megosztok velelem.

A királyfi egy kicsit gondolkozott, de azután gondolta, hogy minek neki az arany-ezüst, csak a madár legyen meg, hát csak ráállott. Erre a róka kihúzott a farka végéből hét szál szőrt, od'adta a királyfinak:

– No felséges királyfi itt van hét szál szőr, ha jártában-keltében akárhol, akármi baja akad, csak szakítson el egy szálát, én mindjárt ott termek tanácsot adni.

Azután megmutatta a róka, hogy melyik út visz a Verestengerhez, jó utat kívánt a királyfinak, s megint eltűnt épen úgy, ahogy jött, mintha csak a föld nyelte volna el.

⁵⁸ A bal margón fent, fekete tintával a meselejegyzés írásképtől eltérő, kalligrafikus írással: *Kunstler Igná'tz*. A bal margón lejjebb, piros ceruzával: *I*.

⁵⁹ A szó fölél tintával írva: *800*.

2A. A FEHÉR LÓ FIA CÍMŰ MESE KÉZIRATA
(RÉSZLET)

a' mint mennek egyszer elő találják azon várat a' melyikben a' harmadik király kis aszony volt. Be megy a' várba a' Feherlofia, ott ta_l^lája a' király kis aszonyt, azt mondja neki a' király kis aszony: „Hol jársz itt te fel_{földi}^{világi} ember, a' hol még a madár sem jár?” „Téged jöttelek meg szabadítani.” „De akkor hiába jöttél mert az én férjem egy tizenkét félyű sárkány, buj el hamar mert ha itt ér mindjárt megöll.” „Ne gondoly te semmit én velem.” felel a Feherlofia. Abban a' perczen mint ha az Isten nyíla ütött volna a' kapuba. „Azt mondja a királykisasszony: „Az én férjem ütötte a' buzogányát tíz_l^{em}két mértföldről a kapuba, nem soká itt lesz.” Hirtelen ott termett a' sárkány, azt mondja a' Fehérlofianak: „Én velem delután az arany szérűre jöj viaskodni.” „Jolvan” – felelt a' Fehérlofia – ne fély semmit kimegyek nem szökök el.” -----⁶⁰

Delután ki mentek sokaig viaskodtak nem tudtak semmire sem menni, azt mondja utoljára a' sárkány: „Legyél te porcellán. én malyd leszek üveg, a' melyikönk reá esik a' mási_l^kra és eltöri, a' lesz a' gyö_z^öztes.” „Nem ugy – felelt a Fehérlofia – malyd leszek én üveg, legyél te porcellán.” „Azt sem bánom” mondja a' sárkány, aval a' Fehérlofia üveggé, a' sárkány pedig porcellanná vált. Felmentek egy hegyre onnan legördültek [11v] de egyik sem volt bolond hogy a' maga ke_r^{er}k vágányából ki menjen. egyszer mikor észre sem veszi a' porcellán, ki ugrik az üveg, reá a' porcellánra de nem tört el egyik sem, hirtelen helyire^{visza} ugrik, [...] A porcellán reá akar ugrani, de az üve_k^g férjre ugrik, a' porcellán pedig egy köbbe ösze töri magát, hirtelen emberré változik az üveg, a' porcellán darab pedig sárkányá, de már akkor csak egy felye maradt, azt hirtelen le vágta, akkor oda megy a' királykisasszonyhoz, azt mondja neki: „No most már meg szabadítottalak a' sárkánytól már most gyere velem.”

2B. A FEHÉRLÓFIA CÍMŰ MESE KIADOTT
VÁLTOZATA (RÉSZLET)

A mint mennek-mendegélnek, találak egy várat, arany mezővel, arany erdővel körülvéve. Itt Fehérlofia elbújtatta a két királykisasszonyt, maga bement. A királykisasszony majd meghalt csudálkozásában, a mint meglátta.

– Mit keresel itt, a hol még a madár se' jár? kérdi tőle.

– Téged jöttelek megszabadítani, felelt Fehérlofia.

[211.] – No akkor hiában fáradtál, mert az én uram egy tizenkét fejű sárkány, a ki ha hazajön, össze-vissza tör.

Alig mondta ezt ki, rettenetes nagyot mennydörgött a kapu.

– Az én uram vágta a buzogányát a kapuba – mondja a király kisasszony – még pedig tizenkét mértföldről, de azért ebbe a nyomba' itt lesz; hanem bújj el hamar.

De már akkor, ha akart volna se' tudott volna elbújni Fehérlofia, mert a sárkány betoppant. A mint meglátta Fehérlofiát, mindjárt megismerte.

– No kutya, csak hogy itt vagy! Megölted két öcsémet, ezért, ha ezer lelked volna is, meg kellene halnod. Hanem gyere arany szűrűmre, birkózunk meg.

Nagyon soká viaskodtak, de nem tudtak semmire menni. Utoljára a sárkány belevágta Fehérlofiát térdig a földbe; ez is kiugrik, bele vágja a sárkányt derékig; a sárkány kiugrik, bele vágja Fehérlofiát hónaljig; már itt Fehérlofia nagyon megharagudott, kiugrott, belevágta a sárkányt, hogy csak a feje látszott ki, erre kikapta a kardját, levágta a sárkánynak mind a tizenkét fejét.

[212.] Azután visszament a várba, elvitte magával mind a három királykisasszonyt.

⁶⁰ Tintával írt, szaggatott vonalak a sor végéig.